

VI De eerste christenen in Egypte

F.A.J. Hoogendijk

Voor gegevens over de eerste christenen, vanaf de eerste eeuw tot aan de erkenning van het christendom door keizer Constantijn in 313 na Chr., beroepen wij ons meestal op de spaarzame opmerkingen van klassieke auteurs en op de, dikwijls veel latere, verhalen van de kerkvaders. Voor Egypte, een land dat een belangrijke plaats inneemt in de geschiedenis van de christelijke kerk (denk aan het ontstaan van het kloosterwezen en aan de Koptische kerk), beschikken we tevens over bronnen die ons direkt in contact brengen met de christenen die daar in deze periode leefden: papyri met christelijke literatuur en niet-literaire papyri die het dagelijks leven illustreren.

De komst van het christendom naar Alexandrië

We zouden graag willen weten, wanneer precies de eerste christen zijn intrede deed in Alexandrië, en hoe zijn verkondiging van het nieuwe geloof door de Alexandrijnen werd aangehoord. Helaas ontbreekt hierover documentatie uit die tijd, dus moeten we genoegen nemen met de beschrijving achteraf van Eusebius, de bisschop van Caesarea, in zijn tiendelig werk *Ekklesiastikè Historia*, 'Kerkelijke Geschiedenis' uit 325 na Chr. (op grond van dit werk is hij dikwijls de Vader der Kerkgeschiedenis genoemd):

'Men zegt dat Marcus als eerste naar Egypte werd gezonden om het Evangelie te verkondigen, dat hij ook opgeschreven had, en dat hij als eerste kerken heeft gesticht in Alexandrië zelf. En zo groot was het aantal mannen en vrouwen, die bij de eerste poging werden bekeerd tot het geloof en met de grootste toewijding en ijver de ascese beoefenden, dat zelfs Philo hun omgang, bijeenkomsten, maaltijden en hun hele overige levenswijze een beschrijving waard achtte' (Ekk. Hist. I, xvi).

Het is niet onmogelijk dat inderdaad de evangelist Marcus (wellicht identiek met Marcus, de reisgezel van Paulus en later van Petrus) de Alexandrijnse kerk gesticht heeft, hoewel dit door de christelijke auteurs van vóór Eusebius niet wordt vermeld, zelfs niet door auteurs als Clemens en Origenes, die in Alexandrië geleefd hebben.

Ook in het *Nieuwe Testament* lezen we hoe mensen uit Egypte al vroeg met het christendom in aanraking kwamen. In Handelingen 2, 10 staat dat Joden uit Egypte bij het Pinkstergebeuren waren, en in Handelingen

18, 24-25 kunnen we lezen dat de in Alexandrië geboren Jood Apollos (een latere medewerker van Paulus) in het christelijk geloof was onderwezen. Een leuke bijzonderheid van deze laatste passage is, dat in sommige oude bijbelhandschriften staat toegevoegd, dat Apollos 'in zijn vaderstad' was onderwezen, wat zou betekenen dat het christendom reeds omstreeks het jaar 50 Alexandrië bereikt zou hebben.

In ieder geval zal het jonge christendom al spoedig na het ontstaan ervan in Alexandrië zijn aangekomen, het toenmalige culturele centrum van de antieke wereld. Er bestonden immers veelvuldige handelscontacten tussen deze stad en het centrum van het nieuwe geloof, Palestina, en bovendien was er een grote Joodse gemeenschap in Alexandrië die nog velerlei betrekkingen met de Joden in het vaderland onderhield.

Het christelijke geloof werd door velen in de hele Romeinse wereld enthousiast ontvangen. In Egypte waren het met name de oorspronkelijke Egyptische bewoners van het land die in groten getale tot het christendom overgingen. Zij werden later *Kopten* genoemd.

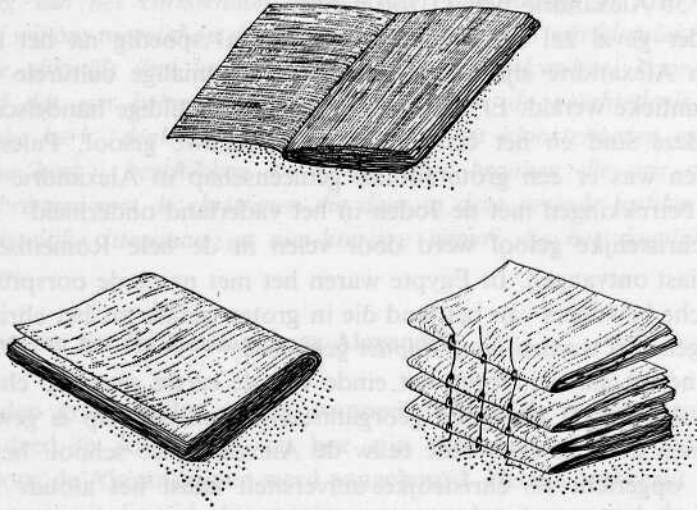
Men neemt aan dat tegen het einde van de eerste eeuw de christelijke kerk in Alexandrië een goed georganiseerde gemeenschap is geweest. In ieder geval werd in de tweede eeuw de Alexandrijnse school, het Didaskaleion, opgericht als christelijke universiteit naast het aloude heidense Museum.

Christelijke literaire papyri : papyri in codexvorm

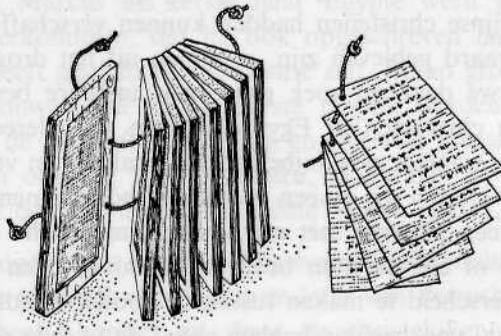
Helaas hebben we uit Alexandrië zelf, door de vochtigheid van klimaat en bodem van deze stad in de Nijldelta, geen papyri over, die ons gegevens over de Alexandrijnse christenen hadden kunnen verschaffen; alle papyri die voor ons bewaard gebleven zijn, stammen uit het drogere achterland van Egypte. Als we daar op zoek gaan naar tastbare bewijzen voor de aanwezigheid van christenen in Egypte, komen we allereerst terecht bij de literaire papyri, waartoe ook bijbelboeken, psalmen en verwante teksten behoren. Hiermee stuiten wij op een probleem : hoe kunnen we, met name in het geval van een papyrus met een Oudtestamentische tekst, weten of die aan een Jood of een christen heeft toebehoord? Men dient namelijk een duidelijk onderscheid te maken tussen de Joodse handschriften, waarvan we in Egypte al voorbeelden hebben vanaf de tweede eeuw voor Chr., en de christelijke, vooral wanneer we die laatste willen gebruiken als bewijs voor de aanwezigheid van christenen in Egypte.

Nu is het zo, dat de christenen, waarschijnlijk al bij het begin van het verspreiden van hun literatuur, een bijzondere vernieuwing hadden ingevoerd : ze schreven hun boeken namelijk meestal niet op rollen maar maakten, gedurende de eerste eeuwen als enigen, gebruik van de *papyrus-codexvorm* (voor de profane literatuur duurde het tot het einde van de

derde eeuw voor men de codexvorm langzamerhand ging invoeren, en de Joodse Thora wordt traditioneel zelfs nu nog op rollen geschreven); in zo'n codex waren bladen papyrus op de voor ons gebruikelijke manier tot boek ingebonden :

De codexvorm¹ bestond al eerder. In Rome maakte men sinds lang gebruik van boekjes bestaande uit houten tabletjes, die met een touwtje aan elkaar waren bevestigd. Het woord codex komt dan ook van het Latijnse *caudex*, dat 'blok hout' betekent.

In navolging daarvan maakte men, in Rome, ook kladblokjes van perkament in codexvorm, en daarvan is de papyrus-codexvorm waarschijnlijk afgeleid.

Om op het gestelde probleem terug te komen : als een bijbeltekst uit een codex stamt, weten we zeker dat het om een christelijk en niet om een Joods document gaat.

De vroegste christelijk-literaire papyri

De oudste christelijke bijbeltekst uit Egypte is een papyrus,² die op grond van het handschrift is gedateerd rond 90 na Chr. Hij bevat een stukje van het Oude Testament, Genesis 14, 5-8 en 12-15. De tekst is onmiskenbaar van christelijke oorsprong, omdat hij staat op een gedeelte van een bladzij uit een codex. De herkomst van de papyrus is onbekend, maar in ieder geval moet hij (om klimatologische redenen) in het binnenland van Egypte gevonden zijn. Opvallend is dat in deze tekst het getal 318 (in Gen. 14, 14) niet, zoals gebruikelijk, in woorden, maar in cijfers is geschreven en wel met de Griekse letters T (= 300) I (= 10) en H (= 8). Deze lettercombinatie 'TIH' is een eigen leven gaan leiden: de 'T' werd opgevat als kruis, en de letters 'IH' als de beginletters van de naam van Jezus.

Uit het begin van de tweede eeuw stamt vervolgens het oudste stukje Nieuwe Testament, dat alleen daarom al zeker van christelijke oorsprong is (bovendien komt het ook uit een codex). Deze papyrus³ bevat een gedeelte van het Evangelie van Johannes (waarvan sommige geleerden in de vorige eeuw nog dachten dat het pas rond 160 zou zijn ontstaan!).

Uit ongeveer dezelfde periode stamt een psalm, en verder hebben we uit de tweede eeuw niet veel bijbelse papyri over: rond de twintig teksten, waaronder ook apocriefe (dat wil zeggen niet tot de in de tweede eeuw vastgestelde canon van bijbelboeken behorend), zoals een onbekend evangelie uit 150. Uit ca. 200 stamt de tekst die is afgebeeld op plaat VII. Hij behoort tot de verzameling Bodmer, die zich in Genève bevindt en die onder meer zeer vele belangrijke bijbelteksten bevat. Op de plaat ziet U een bladzijde uit een codex met het begin van het Evangelie van Johannes (I, 1-14).

In de derde eeuw, vooral na 250, neemt het aantal christelijke papyri aanzienlijk toe, en naast bijbelteksten treffen we ook theologische verhandelingen aan, delen van geschriften van vroege kerkvaders, en bijvoorbeeld stukken van de zogenaamde Logia, de Woorden van Jezus, een verzameling van al dan niet authentieke uitspraken van Jezus zelf. In dezelfde tijd moet de Bijbel in het Koptisch zijn vertaald, een bewijs van de toenemende belangstelling voor het nieuwe geloof onder de oorspronkelijke Egyptenaren.

De papyri met vroege bijbelteksten en -citaten hebben veel bijgedragen tot de tekstkritiek van de Bijbel, dat wil zeggen het pogen om uit de overlevering de oorspronkelijke tekst van de Bijbel terug te winnen.⁴ Maar afgezien van hun grote belang voor de vaststelling van een zo verantwoord mogelijke bijbeltekst vertellen deze teksten ons niet veel. Zo is bijvoorbeeld

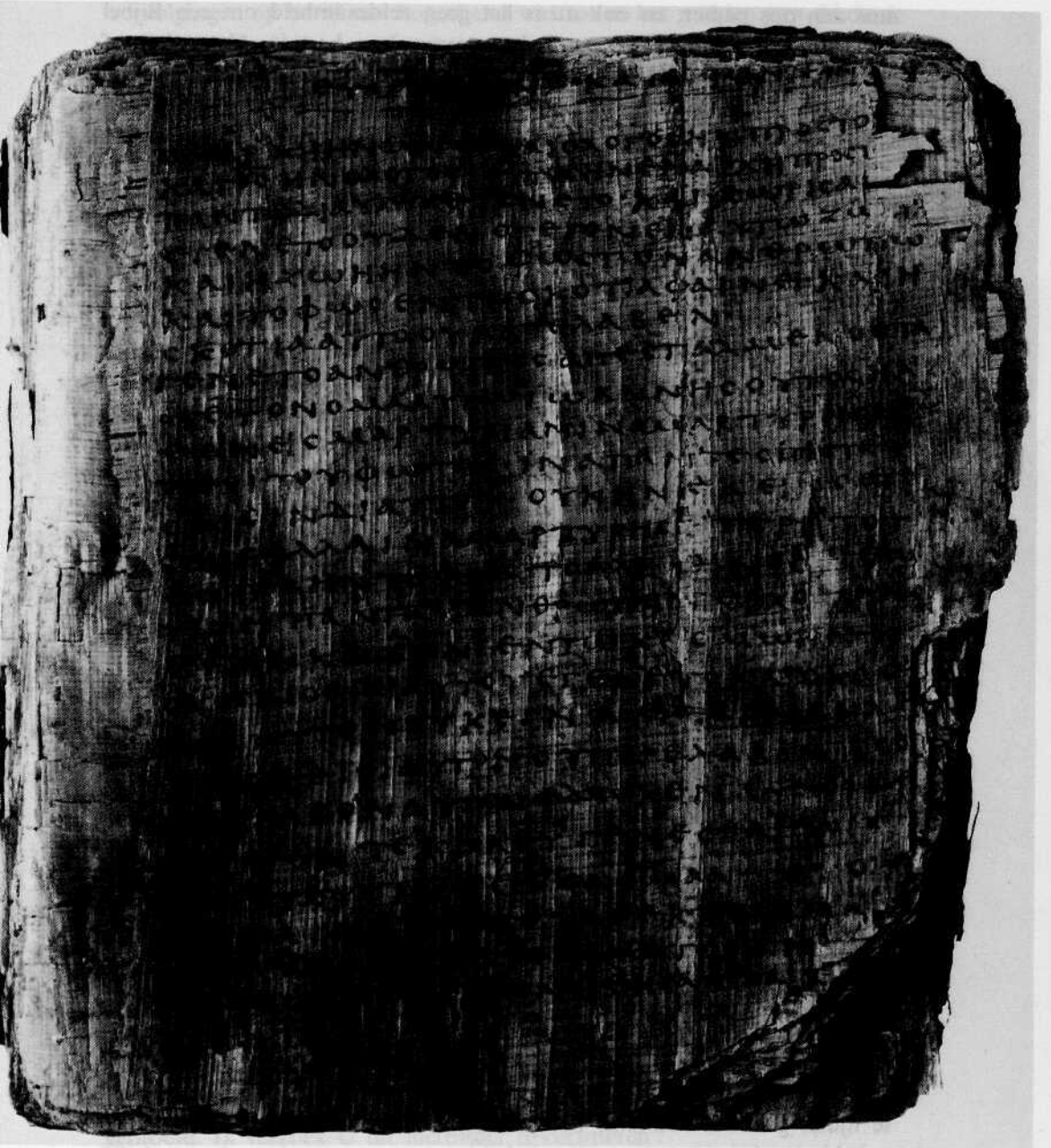
— — — — —
 ευαγγέλιον κατά ιωάννην
 — — — — —

I	1	εν αρχη ην ο λογος· και ο λογος ην προς το[ν θ̄ν
	2	και θ̄ς ην ο λογος· ουτος ην εν αρχη προς τ[ον θ̄ν
	3	παντα δι αυτου εγενετο· και χωρις α[υτου
5	4	εγενετο ουδεν ο γεγονεν <εν> αυτω ζωη ην
	5	και η ζωη ην το φως των ανθρωπ̄ων
	6	και το φως εν τη σκοτια φαινει· και η
	7	σκοτια αυτο ου κατελαβεν·
10	8	<ε>γενετο ανθρωπος απεσταλμενος πα
	9	ρα θ̄ν̄ ονομα αυτω ιωαννης ουτος ηλ
	10	θεν εις μαρτυριαν ινα μαρτυρηση
	11	περι του φωτος· ινα παντες πιστευ
	12	σωσιν δι αυτου· ουκ ην εκεινος το
15	13	φως αλλ ινα μαρτυρηση περι του
	14	φωτος ην το φως το αληθινον ο φω
	15	τιζει παντα ανθρωπον ερχομενο[ν
	16	εις τον κοσμον· εν τω κοσμω ην κι
	17	ο κοσμος δι αυτου εγενετο και ο κοσ
	18	μος αυτον ουκ εγνω εις τα ιδια ηλθ̄[εν
20	19	και οι ιδιοι αυτον ου παρελαβο[ν· οσο[ι
	20	δε ελαβον αυτον εδωκεν αυτοις ε
	21	ξουσιαν τεκνα θ̄ν̄ γενεσθαι τοις
	22	πιστεουσιν εις το ονομα αυτου οι ου
	23	κ εξ αιματων ουδε εκ θελημα[τος
25	24	σαρκος ουδε εκ θεληματος ανδρος
	25	αλλα εκ θ̄ν̄ εγεννηθησαν και ο [λογος

De transcriptie van de Griekse tekst van plaat VII.

VI-VII *Het begin van het Evangelie van Johannes (I, 1-14).* De foto rechts toont een papyruscodex (zie de afgebrokkelde rechterbenedenhoek van enkele van de bladzijden); op de eerste bladzijde die bewaard is gebleven staat het begin van het Evangelie van Johannes; de transcriptie van de Griekse tekst vindt men hierboven, zodat de lezer de tekst gemak-

kelijk met een moderne vertaling kan vergelijken. De nummers in de linkerkolom verwijzen naar de regels van de tekst; rechts daarvan staan de versnummers uit het Evangelie. (Voor de z.g. nomina sacra zie men p. 80). [Foto: Fondation Martin Bodmer, Coligny-Genève].

Een papyruscodex met het begin van het Evangelie van Johannes.

met het voorkomen van een zeer vroege bijbeltekst in Midden-Egypte niet bewezen, dat in die vroege periode het christendom dat Egyptische binnenland ook inderdaad bereikt had: papyrus ging immers veel langer mee dan ons papier, en ook nu is het geen zeldzaamheid om een Bijbel van je grootvader te bezitten. Zo'n papyrus kon best in Alexandrië of ergens anders geschreven zijn en pas tientallen jaren later door iemand naar de uiteindelijke vindplaats zijn meegenomen. Maar ondanks alle voorbehoud is de aanwezigheid van een christelijke tekst op een bepaalde plaats toch een bewijs voor het feit dat het christendom daar was doorgedrongen.

Het ontbreken van vroege niet-literaire gegevens

Literaire christelijke papyri kunnen ons in het algemeen geen antwoord geven op de vraag: wie waren nu die eerste christenen en onder wat voor omstandigheden leefden zij? Voor dergelijke zaken wenden wij ons gewoonlijk tot privé-documenten zoals contracten en brieven. Helaas bevatten die, althans in de eerste twee eeuwen, eigenlijk geen gegevens over christenen. Toch mogen we hieruit niet opmaken dat er toen geen christenen waren, omdat we uit die tijd wél christelijke bijbelteksten kennen.

Men kan verschillende verklaringen aanvoeren voor het ontbreken van gegevens uit privé-documenten: onze papyri stammen, om klimatologische redenen, uit het binnenland van Egypte, en juist daar is het christendom pas later doorgedrongen dan in Alexandrië; we mogen dus in het begin nog niet veel teksten verwachten. Verder sloeg het christelijke geloof, met name door de heilsleer ervan, vooral aan bij de lagere bevolkingsgroepen, en die produceren nu eenmaal minder geschreven stukken. Bovendien was er voor een christen meestal geen reden om, in bijvoorbeeld een brief, contract of belastingaangifte, specifiek te vermelden wat voor geloof hij had. Integendeel, voor een christen kon het zelfs, in tijden van vervolging, beter zijn om zijn geloof maar een beetje geheim te houden.

De vervolging onder keizer Decius

De vroegste documenten die ons indirect iets vertellen over het leven van de christenen, staan in verband met de eerste massale christenvervolging. Deze vervolging, die het gehele Romeinse rijk moet hebben bestreken, vond plaats onder keizer Decius, die regeerde van 249 tot 251. Vóór die tijd hebben de christenen in Egypte niet veel van vervolgingen te lijden gehad. Trouwens, oorspronkelijk is niet iedereen in de antieke wereld de christenen met vijandigheid tegemoet getreden. Aanvankelijk kwam het slechts een enkele keer voor dat christenen in geval van tegenslag als zondebok werden beschouwd; dat gebeurde dan op plaatselijk

niveau, waarbij de lokale bestuurders, om hun eigen positie te handhaven, moesten toegeven aan de wil van de bevolking. Weliswaar werd het christendom als strijdig met de Romeinse wetten beschouwd, maar van vervolgingen op bevel van hogerhand was tot in het midden van de derde eeuw geen sprake.

Keizer Decius heeft een op het eerste gezicht onschuldig edict uitgevaardigd, waarin stond dat alle inwoners van het Romeinse rijk, waartoe dus ook Egypte behoorde, verplicht waren te offeren en daarvan een schriftelijk bewijsje (een 'libellus') in bezit te hebben. De maatregel leek onschuldig en zou slechts zijn bedoeld om de oude (heidense) goden in ere te herstellen en de loyaliteit van de bevolking jegens de keizer te bevorderen, want aan hen moesten de offers worden gebracht. Tegelijkertijd werden echter de christenen van de overige bevolking onderscheiden, doordat het hun door hun geloof niet was toegestaan om de vereiste offers te brengen, en konden zij gemakkelijk vervolgd worden. Dus, hoewel geen van de documenten die nu volgen, christenen vermeldt of expliciet op christenen betrekking heeft, vormen zij toch getuigenissen van de aanwezigheid van christenen in Egypte in die tijd, en van hun vervolging.

Details over deze christenvervolging door Decius waren ons al bekend, onder andere uit de in de aanvang van dit artikel genoemde Eusebius. Hij citeert voor dit onderwerp een aartsbisschop van Alexandrië, die de gruwelen aan den lijve had ondervonden. Het was een grote verrassing, toen in het begin van deze eeuw in Egypte een veertigtal 'libelli', zoals de schriftelijke offerbewijsjes worden genoemd, werd teruggevonden. Hoewel de meeste uit één vondst in de Fayoum stammen, zijn er toch ook enkele uit andere plaatsen in Egypte afkomstig, en we moeten aannemen dat ze overal, niet alleen in Egypte maar ook in de rest van de Romeinse wereld, hebben bestaan, in dezelfde vorm en met ongeveer dezelfde formules, hetzij in het Grieks, hetzij in het Latijn.

*Libellus van Ammonous*⁵

'Aan de commissie, gekozen om toezicht te houden over de offers, van Aurelia Ammonous, dochter van Mystos, priesteres van de grote, grote, eeuwiglevende god Petesouchos en van de goden in Moëris, uit de wijk Moëris'.

'Altijd al heb ik zonder onderbreking geofferd aan de goden, gedurende mijn hele leven, en ook nu dan, in overeenstemming met het edict en in Uw tegenwoordigheid, heb ik geofferd, geplengd en van het offervlees geproefd. Ik verzoek U dit hieronder te certifiëren'.

Hier breekt deze papyrus af, maar van de andere teksten weten we dat het stuk eindigde met de datering (steeds 250 na Chr.), die volgde op een

open ruimte, waarin het hoofd van de offercommissie, nadat Ammonous had geofferd, zijn handtekening zette (in een ander handschrift dus).

Uit het feit dat in deze tekst van een Egyptische priesteres sprake is, blijkt dat van werkelijk iedereen werd verwacht dat hij of zij zo'n 'libellus' verwierf. Niet uit papyri, maar uit de literatuur is ons bekend dat er ook vele christenen waren die een libellus bemachtigden, ofwel door inderdaad te offeren, ofwel door omkoping van de betrokken ambtenaren. Deze groep christenen, *libellatici* genoemd, veroorzaakten na afloop van de vervolgingen vele diepgaande en heftige discussies binnen de kerk over het vraagstuk of zij wel of niet in de kerk terug mochten keren.

Decius' heksenjacht resulteerde in vele doden onder de christenen, ook in Egypte, onder wie de kerkvader Origenes. Gelukkig, zou men haast zeggen, sneuvelde Decius in zijn strijd tegen de Gothen al snel, anderhalf jaar nadat hij met zijn regering was begonnen, en voor de christenen volgde een korte periode van rust.

De benaming 'christen'

De eerste maal dat iemand uit Egypte in een papyrus 'christen' genoemd wordt, is in een arrestatie-bevel uit 256:

*Arrestatiebevel*⁶

'Van de prytanis, aan de komarchen en toezichhouders op de vrede van het dorp Mermertha. Stuur dadelijk hierheen Petosarapis, de zoon van Horos, *christen*, of komen jullie anders zelf. Het 3de jaar van Valerianus en Gallienus, de Augusti, op de 3de Phamenoth'.

Het woord 'christen' vinden we hier nog in de schrijfwijze 'chrêsianos'. Overigens heeft deze arrestatie niets met vervolgingen te maken, want de eerste vervolgingen na die van Decius beginnen pas een jaar na de datum van deze papyrus en er zijn tientallen soortgelijke arrestatiebevelen voor niet-christelijke personen bekend.

Ook in een privé-brief uit ongeveer dezelfde tijd wordt een tussenpersoon die geld voor iemand zal meebrengen nog als 'chrêsianos' aangeduid:

Uit een brief

'Ik heb je via Sotas de *christen* twee talenten gezonden en via Ion vijftig, van goud'.

In een iets latere tekst, uit 259/260, vinden we eindelijk de verder gangbaar geworden Griekse schrijfwijze 'chrêtianos' voor christen. Het is een zeer fragmentarisch behouden papyrus,⁸ die (hoogstwaarschijnlijk) getuigt van

het bestaan van een wet, volgens welke in bepaalde gevallen het eigendom van christenen aan de staat kon vervallen. De tekst is tevens het enige spoor dat we uit Egypte overhebben van de christenvervolgingen die keizer Valerianus in 257 heeft ingezet. Deze hadden een wat ander karakter dan die van Decius: zij waren meer in het bijzonder gericht tegen de kerkelijke organisatie, die zo langzamerhand het angstbeeld van een staat in een staat ging oproepen.

Uitbreiding en organisatie van de kerk

De christenvervolgingen hebben niet tot de ondergang van de kerk geleid, integendeel. Behalve dat heel wat christenen best tot concessies bereid waren (bijvoorbeeld door zich zo'n 'libellus' aan te schaffen), kwam dit ook doordat juist het martelaarschap een averechtse uitwerking had: de positieve overtuiging waarmee sommigen de dood ingingen, wakkerde het geloof eerder aan. En in het algemeen versterkte het besef als groep vervolgd te worden het saamhorigheidsgevoel onder de christenen. Bovendien werd door de noodzaak om in een uitbarsting van vervolgingsgeweld onder te duiken in afgelegen dorpjes, het geloof juist nog sneller over het hele land verbreid.

Toen vanaf het midden van de derde eeuw, na afloop van de eerste christenvervolgingen, althans in Egypte weer een periode van religieuze tolerantie aanbrak, begon het christendom zich pas echt goed uit te breiden, ook onder de inheemse, Koptisch sprekende bewoners van Egypte. Hoewel de christelijke papyri tot aan de periode van keizer Constantijn schaars blijven, kunnen we er toch uit opmaken, dat er sprake is van volledig gestabiliseerde christelijke gemeenschappen met een geheel gevestigde kerkelijke organisatie.

Uit de jaren 264 tot 282 stamt de papyrus Amherst 3 a, die fragmenten bevat van correspondentie tussen een christelijke gemeente in de Fayoum en een van haar leden, iemand die zich op dat moment in Rome bevond. In deze briefwisseling, die overigens financiële transacties betreft, speelt de aartsbisschop van Alexandrië, de 'papas' Maximinos, een belangrijke bemiddelende rol, en komen ook andere kerkelijke functionarissen voor, waaronder een 'anagnostes', letterlijk 'voorlezer'.

Verder blijkt uit een tiental gelijksoortige teksten uit het einde van de derde eeuw dat er veelvuldig heen en weer gereisd werd door de leden van de verschillende christelijke gemeenschappen. Ik doel hiermee op de christelijke introductie- en aanbevelingsbrieven, die overigens wat vorm en inhoud betreft geënt zijn op het bestaande genre van antieke aanbevelingsbrieven. De nu volgende stamt uit ca. 300:

*Introductiebrief van Sotas aan Paulus*⁹

'Gegroet in de Heer, geliefde broeder Paulus, ik Sotas groet U. Ontvangt op passende wijze onze broeders Heron, Horion, Philadelphos, Pekusis en Naarous, die in de leer worden onderwezen en bij de bijeenkomsten (eucharistievieringen) aanwezig mogen zijn, en Leon, die pas in de eerste beginselen van het Evangelie wordt onderwezen. Door hen laat ik, en ook mijn medebroeders, U en de Uwen groeten. Ik bid dat U gezond bent in de Heer, geliefde broeder'.

Uit ca. 295-300 stamt een tekst¹⁰ uit Oxyrhynchus, met een lijst van gebouwen. Deze vermeldt de aanwezigheid van twee christelijke kerken in de stad, één in het noorden en één in het zuiden. In een soortgelijke tekst uit Panopolis, uit ongeveer dezelfde tijd, komt een huis voor dat in een christelijke kerk is veranderd.

Monniken en kloosters

In dezelfde periode, de tweede helft van de derde eeuw, komen de eerste monniken uit de geschiedenis voor. Sommige zeer vurige christenen zonderden zich af in de Egyptische woestijn om daar volmaakt volgens de christelijke regels te leven of om in strenge ascese een soort compensatie voor het martelaarschap na te streven. De eerste monnik, die ons uit de literatuur bekend is, heette Paulus, kwam uit Thebe en leefde in de tijd van keizer Decius. Dan volgt Antonius, ook uit Thebe, van wie wordt gezegd dat hij op twintigjarige leeftijd (rond 270) in de kerk de bijbel passage hoorde voorlezen: 'Indien U volmaakt wilt zijn, ga heen, verkoop Uw bezittingen en geef ze aan de armen' (Matth. 19, 21). (Aangezien Antonius een Egyptenaar was, moeten we aannemen dat hij deze uitspraak in het Koptisch te horen kreeg). Dit heeft Antonius letterlijk opgevolgd, en anderen (naar hem Antonianen genoemd) volgden zijn voorbeeld. Deze monniken leefden helemaal alleen of in kleine groepen, zonder vaste leefregels. Later, maar dat valt eigenlijk buiten ons bestek, ontstonden rond 350, onder invloed van Pachomius, de kloosters: daar leefden de monniken in gemeenschap, in regelmatige dagorde en gehoorzaamheid aan een overste. In Egypte werd het leven als monnik zo populair dat er naar schatting in de vijfde eeuw 500.000 monniken waren.

Waarschijnlijk heeft speciaal het onherbergzame woestijnlandschap van Egypte tot dergelijke leefwijzen aangespoord, maar al snel heeft het kloosterwezen zich ook naar andere landen uitgebreid. Uiteindelijk heeft het zich over de hele wereld verspreid en de geschiedenis van de kerk diepgaand beïnvloed.

De eerste papyrus waarin we een monnik aantreffen stamt uit het begin

van de vierde eeuw. In deze verder niet speciaal christelijke tekst uit 324 worden zowel een 'diaken' als een 'monnik' genoemd, waaruit blijkt dat het bestaan van dergelijke mensen toen als een gewone zaak werd beschouwd:

*Petitie van Isidorus*¹¹

'Aan Dioscorus Caeso, prepositus van de 5de pagus, van Isidorus, zoon van Ptolemaeus, uit het dorp Karanis gelegen in Uw pagus'.

'Het vee van Pamounis en Harpalus heeft de jonge aanplant vernield die ik heb, en erger nog, (hun koe) graasde op diezelfde plaats zo grondig dat mijn werk op het land geheel voor niets is geweest. Ik heb de koe gevangen, en toen ik haar naar het dorp voerde, kwamen zij over de akkers op mij af met een grote knuppel, en nadat ze mij op de grond hadden geworpen, overdekten ze mij met slagen en namen mij de koe af – zoals ook duidelijk te zien is aan de (sporen van de) slagen over mijn hele lichaam – en als ik geen hulp had gekregen van de *diaken* Antoninus en de *monnik* Isaac, die toevallig langskwamen, hadden ze me snel helemaal afgemaakt'.

'Daarom dien ik dit document in, met het verzoek dat zij voor U worden geleid, zowel inzake de aanplant als inzake de mishandeling, en dat voor mij ook (het recht) blijft bestaan om de zaak voor de rechtbank van de prefect te brengen.'

Antoninus is hiermee de eerste zekere diaken in Egypte, en Isaac de eerste gedocumenteerde monnik. Dit is zelfs de vroegste plaats waar we het Griekse woord monnik, *monachos*, letterlijk 'alleen, in zijn eentje (levend)', aantreffen.

Uit latere eeuwen zijn ons uit papyri overweldigend veel gegevens over het Egyptische kloosterwezen bekend (er worden zo'n 160 verschillende kloosters vermeld), en zelfs zijn er hele archieven van kloosters teruggevonden. Zoals gezegd vallen deze late gegevens buiten het bestek van dit verslag over de eerste christenen.

Nomina sacra en christelijke symbolen

Naast de zeker christelijke teksten die we tot nu toe hebben gezien – zeker, doordat zij vermeldingen bevatten van het geloof, de kerk of kerkelijke functionarissen –, is er nog een hele grote groep van privé-brieven,¹² waarvan het christelijke karakter vaak slechts met moeite te achterhalen is. Ofschoon er al in de tweede eeuw brieven voorkomen waarin de woorden 'God' of 'met God' staan, of het zinnetje 'als God het wil' – uitdrukkingen dus met het woord God in het enkelvoud – en brieven met

woorden als 'geliefde' (agapêtos) en 'broeder', en andere woorden die onder de christenen zeer populair waren, mogen deze brieven alleen op grond hiervan toch niet christelijk genoemd worden, want zulke woorden en uitdrukkingen worden, zij het sporadisch, ook in heidense context gebruikt. Maar het is aan de andere kant natuurlijk niet uitgesloten dat hier, en in zeer veel andere teksten, christenen aan het woord zijn.

De oudste zeker christelijke brief, weliswaar ongedateerd, maar op grond van het handschrift aan het begin van de derde eeuw te plaatsen, luidt als volgt:

*Brief van Arrianus*¹³

'Gegroet mijnheer mijn onvergelykelijke broeder Paulus. Ik Arrianus, groet jou, terwijl ik je de mooiste dingen in het leven toewens.'

'Mevrouw onze moeder is gezond en laat jullie groeten, samen met jullie echtgenoten en jullie allerliefste kinderen, en ook jullie broers en zusters en al jullie bekenden. Groet onze broer Diogenes, en Xoides. Al de onzen laten jou groeten. Ik wens dat je geheel gezond bent in de Heer'.

Deze tekst mogen we zeker als christelijke tekst beschouwen op grond van de laatste formule, die we trouwens ook al zijn tegengekomen in de introductiebrieven van Sotas aan Paulus. Het Griekse woord voor Heer, 'Kyrios', is namelijk op een speciale manier samengetrokken tot een *nomen sacrum* (letterlijk 'heilige naam'), door het schrijven van alleen de begin- en eindletter met een streep erboven. Er staat dus op de papyrus voor 'in de Heer': εν κ̄ω.

Nomina sacra werden alleen door de christenen gebruikt.¹⁴ Aanvankelijk paste men deze manier van afkorten, begin en einde van het woord met een streep erboven, alleen toe voor de Griekse equivalenten van God, Heer, Vader, Jezus, Christus en Zoon. Later kwamen daar nog andere woorden bij, zoals dat voor de Heilige Geest. Het werd een zeer populair gebruik, zowel in bijbelhandschriften (zie bijvoorbeeld op plaat VII in regel 3: $\overline{\Theta\zeta}$ = θεός, en in regel 10, 22 en 26: $\overline{\Theta\chi}$ = θεοῦ, voor de naam van God in verschillende naamvallen), als in dagelijkse brieven. Nomina sacra danken hun populariteit waarschijnlijk aan het gevoel dat zij de christenen gaven, samen bepaalde herkenningstekens te hebben.

Nomina sacra zijn lang in gebruik gebleven: we komen ze nog dikwijls tegen in Byzantijnse mozaïeken (van kerken in bijvoorbeeld Ravenna en Rome) en zelfs nu worden ze nog wel eens gebruikt.

Behalve de nomina sacra gebruikten de christenen ook vaak symbolen om bepaalde woorden te schrijven, men denke aan het kruis en aan het christogram ✝ (chi en rho door elkaar, de beginletters van Christus). Opmerkelijk is het verschijnsel dat met getallen bepaalde woorden of

uitdrukkingen kunnen worden weergegeven ('isopsefie'), zoals het dikwijls in papyrusbrieven voorkomende getal 99 voor amen: de getalswaarde van de afzonderlijke letters is bij elkaar opgeteld 99 ($\alpha = 1$, $\mu = 40$, $\eta = 8$, $\nu = 50$). De betekenis van de symbolen wordt meestal niet uitgelegd en zal ook de gebruiker ervan in de oudheid niet altijd meer duidelijk voor ogen hebben gestaan. Zo'n teken gaf gewoon een 'christelijk karakter' aan de tekst.

Heel dikwijls staat aan het begin of einde van een brief de lettercombinatie XMG: chi-mu-gamma, over de betekenis waarvan men zich al sinds de vorige eeuw het hoofd breekt.¹⁵ Men heeft het met 'isopsefie' proberen te verklaren, en op die manier zijn er vele woordcombinaties te vinden waarvan de getalswaarde met chi-mu-gamma = 643 overeenstemt. Maar zolang er niet op grond van andere bronnen aanwijzingen zijn voor een dergelijke uitleg, blijft hij zeer onzeker. Momenteel wordt zo'n oplossing over het algemeen verworpen en zoekt men het meer in een afkorting, het zou bijvoorbeeld kunnen gaan om de eerste letters van 'Christus, Maria, Gabriël', of van 'Christus, Michael, Gabriël', of (en dat verdient voorlopig de voorkeur, door de aanwezigheid van vrij goede, voluit geschreven, parallellen op steen en op papyrus) van 'Ch(riston) M(aria) G(ennai)', dat is 'Maria brengt Christus voort'. Dit wordt ook gesteund door de Latijnse afkorting VDN, die meestal wordt uitgelegd als 'Virgine Dominus Natus', 'De Heer is uit de Maagd geboren'. En het is vast geen toeval, dat deze uitspraken in ongeveer dezelfde bewoordingen al respectievelijk in Griekse en Latijnse geloofsbelijdenissen te vinden zijn.

Of we bij gebruikers van dergelijke symbolen ook aan invloed van magie moeten denken, een heel gewoon bestanddeel van het leven in die tijd, zullen we hier maar in het midden laten. Aan de andere kant komen christelijke 'geheime' tekens dikwijls in magische teksten voor. Om een voorbeeld te geven: het beschermingsamulet dat in hoofdstuk V, pagina 63 wordt geciteerd, eindigt met de volgende formule: $\alpha\tau\omega \ast \alpha\tau\omega \iota\chi\theta\upsilon\varsigma$, dus: twee maal een reminiscentie aan Openbaring 1, 8: 'Ik ben de Alpha en de Omega', daartussen een christogram (\ast) en aan het slot het Griekse woord voor 'vis' dat echter in dit verband als serie afkortingen moet worden gelezen, de beginletters van $\text{Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ}$, 'Jezus Christus, Zoon van God, Redder'. (Ook een afbeelding van een vis, in de catacomben van Rome bijvoorbeeld, kon deze betekenis hebben.)

Hoewel we in de meeste gevallen de magische teksten moeten uitzonderen, waarin de christelijke symbolen en dergelijke alleen om het 'bijzondere' werden gebruikt, kunnen we er, wanneer een tekst nomina sacra of christelijke tekens bevat, vrijwel zeker van zijn dat we met een christelijke tekst te maken hebben, ook als niet de naam van Jezus Christus of elementen van zijn leer worden genoemd. Als we dan, door noodzaak gedwongen,

zulke strenge criteria moeten aanleggen om te bepalen of een niet-literaire tekst christelijk is, blijven er slechts weinig teksten over, althans in de eerste drie eeuwen van christendom in Egypte: behalve de reeds genoemde teksten hebben we niet meer dan twee testamenten waarin christenen genoemd worden en nog een vijftal privé-brieven.

Vooraf de brieven (waarvan we er uit de volgende eeuwen, net als bij de andere categorieën van teksten, veel meer over hebben) tonen ons de grote verscheidenheid aan personen die christen waren; allerlei verschillende beroepen zijn vertegenwoordigd, verschillende sociale klassen, en ook christelijke vrouwen komen we van het begin af aan tegen. Het leven van deze christenen heeft, afgezien van hun geloof, geenszins afgeweken van het leven van de overige bewoners van Egypte in die tijd, behalve ten tijde van de genoemde vervolgingen en van de laatste grote vervolging in het Romeinse rijk, die van Diocletianus.

De 'Grote Vervolging' van Diocletianus

Zoals we hebben gezien nam in de tweede helft van de derde eeuw het christendom in Egypte, en niet alleen daar, hand over hand toe. Misschien ook daarom heeft keizer Diocletianus een christenvervolging verordend in het hele Romeinse rijk, die zijn weerga niet kende. De herinnering aan vernielde kerken en martelaren bleef lang leven in de traditie van de kerk, en deze vervolging wordt algemeen 'De Grote Vervolging' genoemd. Het begon in 298 met het officieel verwijderen van christenen uit leger en overheidsdienst. Dit werd enkele jaren later gevolgd door het edict van 23 februari 303, waarin onder meer stond dat alle heilige geschriften moesten worden verbrand, alle kerken gesloten en bijeenkomsten van christenen verboden.

Omtrent deze vervolging beschikken we over enkele papyrologische gegevens. Om te beginnen kan de verbanning van de christin Politikê met de vervolging van Diocletianus in verband worden gebracht; dit geldt eveneens voor een rapport over de confiscatie van de bezittingen van ene Paulus, van wie echter niet expliciet wordt gezegd dat hij christen is.¹⁶ Zeker is de volgende tekst een getuigenis van het feit dat, zoals Eusebius zegt,¹⁷ Diocletianus bevel gaf 'de kerken te gronde te richten':

*Aangifte van kerkelijke bezittingen*¹⁸

'Tijdens het consulaat van onze heren imperatoren Diocletianus, voor de negende keer, en Maximianus, voor de 8ste keer, de Augusti [= 304 na Chr.]'

'Aan Aurelius Neilus ook wel Ammonius genaamd, gymnasiarch, bouleut

en prytaan in functie, en aan Aurelius Sarmates en Aurelius Matrinus, beide gymnasiarch, bouleut en syndicus, allen uit de schitterende en zeer schitterende stad der Oxyrhynchiten, (schrijft) Aurelius Ammonius, zoon van Kopreus, voorlezer van de voormalige kerk van het dorp Chysis’.

’Aangezien U mij dat hebt opgedragen, overeenkomstig hetgeen Aurelius Athanasius de procurator rei privatae heeft geschreven, en dat weer op bevel van de doorluchtige magister rei privatae Neratius Apollonides, betreffende het inleveren van alle goederen van de genoemde voormalige kerk,’

’rapporteer ik dat de genoemde kerk noch goud, noch ongemunt goud, noch zilver, noch gewaden, noch beesten, slaven of land, noch bezit uit schenkingen of legaten bezat, behalve de gevonden bronzen voorwerpen die zijn overhandigd aan de logistes, om te worden ingeleverd in het meest schitterende Alexandrië ingevolge het door onze doorluchtige prefect Clodius Culcianus geschrevene,’

’en zweer ik bij de genius van onze heren imperatoren Diocletianus en Maximianus de Augusti, en van Constantius en Maximianus de aller-edelste Caesars, dat die dingen zo zijn en dat ik nergens over heb gelogen, of anders moge ik onder de goddelijke eed vallen (= voor meined gestraft worden).’

’Ik, Aurelius Ammonius zwoer de eed zoals hierboven staat; ik, Aurelius Serenus heb voor hem geschreven omdat hij de letters niet kent’.

(Dat deze voorlezer van de kerk niet kon schrijven, mag enige verbazing wekken. De verklaring is, dat met ’de letters’ in deze Griekse tekst de Griekse letters worden bedoeld, terwijl onze voorlezer een Egyptenaar was, die natuurlijk wel Koptisch kon lezen en schrijven – de taal waarin de kerkdiensten werden gehouden –, maar alleen geen Grieks.)

Uit een andere tekst blijkt dat Diocletianus aan de christenen verbood om rechtszaken aan te spannen, tenzij ze van tevoren een offer hadden gebracht aan de heidense staatsgoden (zoals we bij Eusebius kunnen lezen maar ook bijvoorbeeld bij Lactantius in zijn *De mortibus persecutorum*, ’De Dood van de Vervolgers’):

*Brief van Kopres*¹⁹

’Kopres groet zijn vrouw Sarapias hartelijk. Voor alles bid ik dat jullie gezond zijn bij de Here God [deze laatste woorden in de vorm van nomina sacra]. Ik wilde je laten weten dat wij op de 11de zijn aangekomen (in Alexandrië), en dat wij toen te horen kregen dat mensen die voor de rechtbank willen verschijnen worden gedwongen te offeren; toen heb ik

een volmacht gegeven aan mijn broer, maar tot op heden hebben we niets bereikt.

We zien hier dat de strenge maatregelen wel bestonden, maar dat het in de praktijk niet zo moeilijk was ze te ontduiken: in dit geval liet Kopres gewoon een ander, zijn broer (die blijkbaar geen christen was), voor hem procederen. We zien zelfs dat de maatregel in het binnenland nog niet eens bekend was, de heren kwamen er pas in Alexandrië achter!

Het Tolerantie-edict van Constantijn en de tijd daarna

We laten de periode van de eerste christenen in Egypte eindigen bij de opvolger van Diocletianus, keizer Constantijn de Grote. Deze gaf al in 312, tijdens de gedenkwaardige slag bij de Pons Milvius (bij Rome), blijk van zijn voorkeur voor het christendom. In 313 vaardigde hij het zogenaamde Tolerantie-edict of Edict van Milaan uit, waarin het recht om christen te zijn werd erkend en restitutie van alle door zijn voorgangers in beslag genomen kerkelijke bezittingen werd toegezegd. In de jaren daarna verleende Constantijn de christenen en hun kerken steeds meer fiscale en andere privileges. Met de bekering van de keizer zelf tot het christendom werd de eerste stap gezet op weg naar de verheffing van het christendom tot officiële staatsgodsdienst in 394 door Theodosius de Grote.

In Egypte zien we vanaf de tijd van Constantijn het aantal christelijke teksten zeer sterk toenemen, tot na een kleine eeuw eigenlijk iedere papyrus wel christelijke kenmerken vertoont. De kerken gaan de belangrijke plaats innemen die de heidense tempels daarvoor hadden, terwijl het aantal tempels ook merkbaar afneemt. Nu spelen de christelijke priesters en diakens een grote rol als opstellers van documenten of als getuigen bij een overeenkomst, en ook zien we de kerken zelf als grond- of huiseigenaar optreden in koop-, huur- en pachtcontracten.

De verspreiding van het geloof leidde in Egypte tot een opleving van het Egyptisch nationaal gevoel onder de Koptische bevolking. Steeds meer bijbelteksten werden in het Koptisch geschreven, het schrift dat juist voor en door het verspreiden van die christelijke teksten ontwikkeld was. Het is uiteindelijk ook de Koptische kerk geweest, die zich (afgescheiden van de rest van de christelijke kerk sinds op het concilie van Chalcedon in 451 de leer van de monofysieten, die de Kopten aanhingen, werd veroordeeld) in Egypte tegenover de door de Arabieren ingevoerde Islam tot op heden heeft kunnen handhaven.

Tot besluit

Behalve de bovengenoemde christelijke papyri leren ook de overige papyri

uit Egypte ons veel over het christendom. Zo bleek bij de ontdekking van de papyri bijvoorbeeld, dat het Grieks waarin het Nieuwe Testament geschreven is, helemaal niet een soort 'heilig' Grieks was (zoals men vroeger wel dacht, omdat het afweek van het klassieke Grieks): het was gewoon de dagelijkse omgangstaal. Naarmate ons uit papyri meer details bekend worden over het dagelijks leven van de gewone mensen in de oudheid, leren wij steeds beter de wereld kennen die het Nieuwe Testament en de kerkvaders ons schetsen. We kunnen waarnemen hoe het christelijke geloof, hoewel vernieuwend, nog nauw verwant was met de antieke wereld waaruit het was ontstaan en daaruit nog voortdurend invloeden onderging.

Zo dragen de papyri, ook de niet-christelijke, nog steeds bij tot een beter begrip van de omstandigheden waaronder het christelijke geloof is ontstaan, en misschien zelfs tot een beter begrip van de betekenis van dit geloof.